

Темирбаева Г.

**ЖУСУП БАЛАСАГЫНДЫН ЧЫГАРМАСЫНДА КАРАХАНИДДЕРДИН
МАМЛЕКЕТТИК САЯСИЙ ТҮЗҮЛҮШҮНҮН СҮРӨТТӨЛҮШҮ**

Темирбаева Г.

**ОПИСАНИЕ СОСТОЯНИЯ ПОЛИТИЧЕСКОЙ СТРУКТУРЫ КАРАХАНИДОВ В
ПРОИЗВЕДЕНИЯХ ЖУСУПА БАЛАСАГЫНА**

G. Temirbaeva

**WORK BALASAGYN QARAKHANID POLITICAL STRUCTURE DESCRIPTION OF
THE STATE**

УДК:323.121

Улуу ойчул Жусуп Баласагындын “Кут алчу билим” чыгармасында мамлекеттик саясий түзүлүштү Орхон Энесай жазма эстеликтериндеги айрым бир башкаруу титулдары менен салыштырмалуу каралды.

Негизги сөздөр: *Жусуп Баласагын, саясий түзүлүш, башкаруу титулдар, Орхон Энесай жазма эстеликтери, мамлекет, Караханид каганаты.*

В данной статье сравнивается система правления государства в произведении Ж. Баласагына “Благодатное знание” с Орхон Енисейским письменным памятником.

Ключевые слова: *Жусуп Баласагын, политическая система, правление государством, Орхон Енисейские письменные памятники, государство, Караханидский каганат.*

System of government of the state in the product srpnivaetsya J. Balasagun “Beneficial Knowledge” is compared with the Orkhon Yenisei written monument.

Keywords: *Zhusup Balasagun, the political system, the state Board, Orkhon Yenisei written monuments, the state of the Karakhanid khanate.*

Карахан каганатынын орто кылымдардагы коомдук-саясий мамилелери жалпы жонунан байыркы түрк тилдүү мамлекеттерине мүнөздүү салттуу белгилерге негизделген. Кыргыз коомунда мамлекеттик-саясий өнүгүүсүнө этномаданий таасирлери тийсе керек. Орхон-Енисей жазууларында да мамлекеттин социалдык структурасы “бектер” жана “кара будун” деп экиге бөлүнгөн. Коомдун таптык бөлүнүштөрү алардын кийген кийимдеринен жана мүрзө эстеликтеринен байкалат. Ушундай эле көрүнүш Караханид кагандыгында да бийликтин коомдук негизи катары бектер саналган. Алар түпкү теги ак сөөктөрдөн чыгышып, урууларды жана мамлекеттик ишти башкарууда салтка айланган. Окумуштуулардын изилдөөлөрүнө караганда карахандар мамлекетинде падышалардын өздөрүнө таандык мөөрлөрү да болгон.

Жогоруда белгиленгендей караханийлер доорундагы өлкөнү башкаруу падыша, увазар, аскер башы, элчи, катчы, хажиб (кеңешчи) мүнөздөгү кызмат орундары болгон. Алар элдин, өлкөнүн тынчтыгы, ийгилиги ж.б. сапаттагы иштери башкаруучулардын колунда болгон. Ушул эле көрүнүштөр XI кылымда жашаган улуу ойчул Жусуп

Баласагындын дастанында да коомдук саясий көз караштын негизги өзгөчөлүгү мамлекетти башкаруу институтунун структурасы, инсандардын кесиптик компетенциясы, алардын укуктары, милдеттери жөнүндө идеялдуу мамлекеттик түзүлүштү жаратуу идеясын бүтүндөй системасын сунуш кылган. Кыскача айтканда орто кылымдагы мамлекеттик түзүлүшкө ылайык жоболорду поэтикалык тил менен жеткирген. Дастандагы айрым мисалдарды келтирсек:

Бек билимдүү, адилеттүү, ак болсун,

Даңкы чыгат, ар бир ишке так болсун.

Кайсыл жерде өкүмдар болсо акылман,

Кырык качып, өлкөсү гүлдөйт абдан. [1.191]

Өлкөнү башкарууда бекке, падышага жардамчы катары увазир эсеателинген

Аны акын мындай даңазалайт:

Бекке керек увазир, ишке башчы,

Увазир жакшы, бекте уйку жакшы.

Увазир бектин жүгүн бүт көтөрөт,

Увазир өлкөгө заң, тартип берет.

Бектен кийинки экинчи элге башчы,

Увазир – падыша көзү, сөзү айтчу. [2.193]

Мында мамлекеттик структурага улуу ойчул биринчи кезекте билим жана эмгекти коет. Адам баласы өзүнүн жакшы сапаттары менен билими аркылуу башкара алат деп түшүнгөн. Ошондой эле калкты башкаруу үчүн эң мыкты мыйзам керек экендигин өз чыгармасында чагылдырат. Мыйзамды “заң” деп айтышкан.

“Эгерде бектер берсе жакшы заңды,

Дей бергин бузуктар бүт абакталды. Муну менен өлкөдө эң жакшы заң (мыйзам) орнотууну эскертет. [3.135]

Карахандар кагандыгында феодалдык согуштар тынымсыз жүрүп турган. Каганат аябагандай чоң аймакты ээлеп, өз бийликтерин жүргүзгөн. Мисалы, дубандык акимдер Барсканда, Кочкордо, Ат Башыда, Чаткал өрөөнүндө, Уу – Балыкта, Чанчарканда, Өзгөндө, Шаштын батыш жагы, Самарканга чейинки аймактарда. Ал эми Баласагын, Тараз, Өзгөн, Шелжи, Чжикил, Куба, Шаш, Аксыкент сыяктуу шаарларда болгон. [4.124]. Мына ушундай аймактарды башкарууда кагандын аскерлери чоң роль ойногон. Аларда тартиптүү аскер башчы болгон.

Улуу ойчул аскер башчынын кандай милдеттерди аткарууга тийиш экендигин жана асыл, жаман сапаттары жөнүндө жазган. Аскер башы мыкты болсо жоокерлерди бекем тартип менен кармап, өз мекенин коргоп, чепти бекем сактайт. Акындын жекече көз карашында аскерлерди экиге бөлөт. Атчан аскерлер жана жөө аскерлер. Ал эми атчан аскерлер - миң башы буура, жөө аскерлер - жүз башы тайлак деп бөлүнгөн. Андан сырткары алардын атайын бөлүктөрү да болгон: чалгынчылар, найзачылар, жаачылар. Атчан аскерлердин дээрлик көпчүлүк бөлүгүн кыргыздар түзүшкөн.

Аскер башы болсо эгер билгиликтүү,

Тартип болот аскерде бийлик күчтүү.

Аскер башы көп санаттар бар,

Согушта ийгиликти берет алар.

Кол башчыда ушундай болсо сапат,

Душманын талкан кылат, туусун жыгат. [5.138]

Ал эми жөө аскерлерде найза, балта, калкан, кылыч ж.б. менен куралданышкан. Дегеле кыргыздарда аскерлердин куралдануусуна өтө чоң маани беришкен.[6.104]

Ошентип Ж. Баласагун аскерлердин согуш майданына кирүү учурунда тизилүү ыкмаларына да көңүл бөлгөн. Анда оң канат жана сол канатка бөлүп, алдыңкы катарга улгайган, кайратман жоокерлерди, ал эми жаш азаматтарды артка калтырган. Эгерде жоокерлер согуш майданында набыт болсо алардын сөөгү талаада калтырылбай өз мекенине алып келинген.

Дастанда жазылган “ордо башы” мамлекеттик иш башкаруучу катары тастыкталган. Акын ордо башынын негизи милдети, аткаруу иштерине кайрылган. Бир эле сөз менен айтсак: Таң азандан, күн батканга чейин ордодо болуш керек. Күн сайын аткарылуучу иштердин планын түзүш керек. Мыкты кызмат көрсөткөндөргө сыйлыктарды тартуулоо үчүн өкүмдарга сунуштаган. Өкүмдарга, бектерге көңүл ачууну жана саякаттарды уюштурган. Өтүнүч, таарыныч, сураныч, сунуш менен келгендердин тизмесин алган.[7.119].

Мамлекеттин саясий байланышын чыңдоо үчүн куда-сөөктүк мамилелер коңшулаш элдер менен болуп келген. Мамлекеттик бийлик структура-сындагы каржы, салык башы жана казыначылар өлкө ичиндеги айыл-чарба продукцияларына болгон ички керектөөлөрдү камсыз кылган, ошондой эле башка өлкөлөр менен соода-сатык байланыш алакалары күч алган. Мындай шарт каганаттын экономикасынын ички ресурстарын активдештирген. Ашпозчу, идишичи, төшөкчү, кушчу кызматындагылар ордону тейлөөчүлөргө, ал эми ордо тейлөөчүлөрү каржы тейлөөчүлөрүнө баш ийишкен. Каганаттын соода байланышындагы товардык эквивалент катары акча бирдигин киргизишкен. Алар жезден, күмүштөн

жана алтындан жасалган. Ошондой эле карахандар каганатынын социалдык катмарында “будундар” кездешет. Жазма маалыматтарга караганда кыргыздардын каганаты “алты ак будундан” куралган. [8.23]. Демек, эрте орто кылымдарда “будун” сөзү колдонулуп келген. Мамлекеттин социалдык структурасы экиге бөлүнгөн. “Бектер” жана “Кара будун”. Кыргыз эстеликтеринде “Будундар ханга ак дилден кызмат кылгыла, мамлекеттин мыйзамдарын бузбагыла” деген чакырыктар болгон. Мамлекеттик башкаруу салтында алар өлкөнүн чындалышы үчүн кызмат кылышкан. Ал жөнүндө эң кызыктуу жери ойчул Ж. Баласагун будундарды төмөндөгүдөй бөлүштүргөн: байлар, орто байлар, кедейлер, малчылар, дыйкандар жана кол өнөрчүлөр.

Каганаттын калыптанышы менен чек ара алкагы да такталган. Саясий өнүгүүсүнө жараша мамлекеттик аймак аныкталып, өлкөнүн коомдук абалына таасирин тийгизген. Өз мамлекетинин чек арасын кеңейтүү жана бекемдөө үчүн күрөштөрдүн биринде 988-жылы Муса Арслан хан каза болгон. Карахандыктар эки багытта күрөш жүргүзгөн. Биринчиси – батыш тараптан Исфиджаб тарапка, экинчиси – түштүк тараптан Фергана өрөөнүнө. Ошентип карахандыктар Шаш, Самарканд, Бухарага чейинки аймактарды жеңип алып, өз аймактарын кеңейткен. Карахандыктардын бийлигин чыңдоодо көз карандысыз болушкан. 1212-жылга чейин бирдиктүү мамлекет катарында өкүм сүргөн. Эң акыркы башкаруучусу Кылыч Арслан хан болгон.

Карахан мамлекетинин башкаруу системасы анын мамлекеттик деңгээлдеги жүргүзүлгөн идеологиялык саясатынан кабар берет. Мамлекет өз алдынчалыгын коргоп, жакынкы коңшулары менен саясий биримдикте эсептешип турган. Орто кылымдардагы башкаруу системасы бүгүнкү күндүн башкаруусунун үлгүсү боло алат. Анткени, түрк цивилизациясынын “Алтын доору” аталган карахандар каганаты Борбордук Азиядагы сасий күчкө айлаган.

Адабияттар:

1. Жусуп Баласагын. “Куттуу билим”. Москва.,1993. 191 бет.
2. Ошол эле китепте. 193 бет.
3. Ошол эле китепте. 135 бет.
4. Ошол эле китепте. 135 бет.
5. Кыргызстан тарыхы. Бишкек.,1998. 126 бет.
6. Жусуп Баласагын. “Куттуу билим”. Москва., 1993. 138 бет.
7. Худяков С.Ю. Вооружение Енисейских кыргызов. Новосибирский.,1997. Стр 104.
8. Малов С.Э. Памятники древнетюркской письменности. Москва-Ленинград.,1951. Стр 23.

Рецензент: к.филол.н. Карымшакова А.